

KOSZTOLÁNYI PUBLICISZTIKÁJA A VILÁGHÁBORÚ ÉVEIBEN

Kosztolányi világháborús szerepléséről való ismereteink a feltételezhetőnél is hézagosabbak. Ez lehet az oka, hogy pályájának ez a szakasza viszonylag problémátlannak tetszik. Ekkori munkásságában még legszigorúbb bírálói sem találnak kivetnivalót, s nevét általában a humánus érdekeit védő pacifisták sorában szokás emlegetni.¹ S nem alaptalanul, hiszen már az 1915-ben írott versei és cikkei között is számos akad, mellyel igazolható az említett minősítés. Apolitikus költőről még feltételezni is nehéz a cselekvő részvételt. És Kosztolányi tüntetően vállalta is az apolitikusságot. „Itt egy ma élő ember, ki nem ért a magas politikához és egyéb hasznos tudományhoz, elmondja, mit látott maga körül abban a korban, melyet a hozzáértők nagynak tartottak.” *Tinta* címen 1916-ban megjelent cikk-gyűjteménye előtt olvasható ez a bevezető. S igen jellemző, hogy *A Hét* kritikusa, akivel ekkoriban sűrűn találkozhatott, tényként könyveli el ezt a tájékozatlanság mezéiben nyilatkozó függetlenség-igényt. „Róla írunk most, aki életében, munkájában és világfelfogásában tiszta költő tudott maradni, noha egy újságíró álarcájában jár közöttünk.”² Nem lehet véletlen, hogy Lakatos, a közeli munkatárs fontosnak érzi hangsúlyozni, hogy a tiszta-költő Kosztolányi rabláncainak szemérmes, rejtett csörgetésével viseli az újságíróság álarcáját. Mintha valami szégyellnivaló lenne ebben az újságírói munkában. Hogy feltételezésünk jogos-e, később kitetszik, annyi azonban már itt rögzíthető, hogy a politikai tájékozatlanság és érdektelenség csak színlelés, a háború idején feltétlen az. Babits klasszikus Kosztolányi-tanulmányának van egy sokat sejtető passzusa: „Az ítélet jogát követeltem a költő számára; sohasem tudtam belenyugodni abba, amit eszem vagy igazságérzetem nem szentesített. Mindezt ő naivságnak érezte volna; s a köztünk lappangó ellentétet élesen kihozta egy évtized múlva a háború nagy lelki megrázkódtatása. Ő éppen úgy iszonyodott vérontástól és barbárságtól, mint én. De elfogadta, mint az élet tényét, mely ellen hiába volna a lázadás.”³

Iszonyodott tőle, de elfogadta! Sommázásnak meggyőző lehet ez az emlékezés, de ha elgondoljuk, hogy Kosztolányi sűrű megnyilatkozásai sorozatával hétről hétre követte a világháború eseményeit, hogy tudatos krónikásként rögzítette és értelmezte a fejleményeket, s hogy ezek a cikkek nem ríttak ki túl élesen a háborús irodalomból, visszatetszést, hivatalos részről sem provokáltak, akkor már gyanítható, hogy az „iszonyodott tőle, de elfogadta” formula mögött fontos tanulságokat rejtő bonyolult folyamatok zajlottak.

Szép látszatok vesztik hatályukat, de minden jel arra vall, hogy a háború első hónapjaiban írott Kosztolányi-cikkek csak lendületük, találatkonyságuk és költői hevületük révén válnak ki a szennzációra ajzott, győzelemre szomjas megnyilatkozások özönéből. „Ez a hadjárat a csodák hadjárata. Már most is érezzük, a várakozás idegcsigázó izgalmában. Milyen meséket mondanak majd róla azok a vitézek, akik visszatérnek.” *A Világ* szept. 1-i vezércikkének zárósorai ezek, s a sokszor álnév mögött maradó költő

¹ JÓZSEF Farkas: Rohanunk a forradalomba. Bp. 1957. 37–38.

² LAKATOS László: *K. D. Tinta. A Hét* 1916. I. 310.

³ Babits Mihály Összes művei. Bp. é. n. 1090.

most teljes nevével jegyzi állásfoglalását.⁴ A teljes névnl fontosabb azonban a részvétel teljessége, a dikció sodrása, a meggyőződés ereje. A szarajevói perről írott kommentárjában ilyen patetikus ámulásra készíti az azonosulás heve: „Nagyszerű látvány, hogy mi most egyszerre teszünk igazat a harctéren és a tárgyalóteremben.”⁵ A háború valódi arculatának kibontakozásával egyre halkabbra csitul ez a pátosz, 1917 elejére pedig egészen elnémul, de ennek ellenére sem mondható, hogy csupán a kollektív buzgalom táplálta volna ideig-óráig. Kosztolányi nem élt bekötött szemmel, a naiv kisgyermek sikeres álarca mögött nagyon is éberem és élelmesen figyelte a világ eseményeit. Ábrándjait többre becsülte, mint a valóságot, elhatárolta magát a közönséges halandóktól. de mindig józanul számolt a tényekkel, s a politika fejleményeit a bennfentes közelségből követte éveken át.

Érthető, ha a háború se érte váratlanul. S imént idézett 1914-ből való cikkének⁶ hosszú, tüzetes leírásait egy 1909-ben írott útibeszámolójából⁷ kölcsönözte, s ennek a helyzetjelentésnek így hangzott a zárómondata: „Háború lesz”. S mikor 1914-ben csakugyan kitör a háború, valódi természetét még nem tudja elképzelni Kosztolányi sem, de kitörésének okairól s a benne részt vevő népek, ill. államok szerepéről már kiforrott, határozott nézetei vannak. Meggyőződése, hogy a központi hatalmakra az entente néven tömörült államok kényszerítették a háborút. Mindenekelőtt Franciaország és Oroszország. Képzeteiben e szövetség feltételezett gátlástalanságának egész szövevénye rajzolódik ki. Érvelésében könnyű volna tetten érni az elfogultságot, de nem az első világháború történetét írjuk, hanem Kosztolányi műveinek történetét, ezért ajánlatos koncepciójának bírálata helyett – melyen úgysis rég túl van a történelemtudomány, gondolkodásának mechanizmusára figyelünk. Arra, hogy egy költőben, aki kijárta a magyar radikalizmus iskoláit, aki már 1906-ban középkori léha babonaként interpretálja a faji ellentéteket s törvényszerűnek és üdvösnek tudja a fehérek és feketék közeledését,⁸ akit sűrű szálak fűznek a modern francia kultúrához, s aki büszke is eme kapcsolataira, – hogyan lehetséges, milyen belső logika és megfontolás szerint alakulhat ki az egyértelmű állásfoglalás?

Legkevesebb gondot a cári rezsim szerepének megítélése okozta. Az ellenszenv szociológiai és nemzeti érveit csak ki kellett választani abból a halmazból, amely akkor Európa-szerzte közközben forgott. A kiválasztás buzgalmit csak táplálta az a szorongás és ingerültség, melyet a több évtizedes pánszláv mozgalom keltett a magyar értelmiségben. Kosztolányi azonban ezúttal sem éri be közhelyekkel, pontosabban szólva: lebontja a közhelyeket, megkeresi az ellenséges érzület sajátos nemzeti argumentumait. Az 1949-es cári intervenció vétségének emlegetését szegényebb képzetű kollégáira hagyja, ő a magyarsággal rokon finn-ugor népek sanyarú sorsának elmerült rajzával igyekszik hatást kelteni. A vizsgára készülő bölcsész keserves óráinak⁹ gyér emlékei, a finnugor alapszókincs szavai alapján érzékletes és mesébe illő képet fest arról, hogy az évszázados szolgaságban elsenyvedt, olajzölddé cserződött arcú, zsugorodott szemű rokonok s a magyar katonák, ha találkoznak – a víz, vér, hal, kéz szavak alapján – miként fognak majd szót érteni. „Mert nyelveik még nem váltak el egymástól annyira, hogy a harctéren meg ne ismernék egymást. Szíveik úgysis egy útemre dobognak. Mind a germán, mind az ural-altájai nép egyformán gyűlöli a moszkovita szellemet és kívánja rendteremtő fegyvereink győzelmét.”¹⁰

Igen, a „moszkovita szellem”, ez a fix pont Kosztolányi entente-ellenes argumentumai rendszerében. Mert valóban egész rendszerről van itt szó, s ebben a franciák éppen az oroszokkal való szövetekezés gátlástalansága miatt helyezhetők el oly módon, hogy a franciás szelleműnek ismert költő

⁴ Túl az Operenczián

⁵ Punin: A belgrádi baczillus. A Hét 1914. okt. 18.

⁶ A belgrádi baczillus

⁷ Belgrádi képek. Tinta, 125.

⁸ „Az emberiség két kasztra szakad: a jóllakottak és éhezők szövetezetére. A színekkel való játék végleg megszűnik. – S ez nagy diadala lesz az emberiségnek.” Lehota: Fehérek és feketék. Budapesti Napló 1906. aug. 10.

⁹ Babits–Juhász–Kosztolányi levelezése. Bp. 1959.

¹⁰ Túl az Operenczián. Világ 1914. szept. 1.

lelkiismerete fel ne lázadjon. „Nem lehet büntetlenül viszonyt szőni. Még afféle futó viszonyt sem. Mert a francia bizonyára ilyennek gondolta a muszka puszipajtasságot. Szüksége volt neki időre, pénzre, nyugalomra, s az egykori szabad francia szerződötett maga mellé egy kozákot, hogy meggyomrozza ellenségeit... amíg ő ír, gondolkodik, sziesztázik... Megosztották egymás közt a munkát, mint a kokott és a babája. Én előre viszem majd az emberiséget, gondolta a francia, te pedig majd hátra viszed az emberiséget... Szövetkezett az abszint és a vudki, a könnyelműség és a lomposág, a nyugati és a keleti dekadencia...”¹¹ Ézzel koránt sincs vége a cikknek, de az idézett részlet is elégséges annak példázására, hogy nincs ebben a szellemi műveltségben semmi gépiesség. Az újságíró talán most is kényszerű feladatot teljesít, de az élelmes szellem megtalálja az éppen neki való belső erőforrást is. A dekadencia elleni régi indulat fedezi a meglóduló friss haragot, s eredeti találatokkal és a meggyőződés effektusaival látja el a háborús pszichózis jegyében fogant konstrukciót.

S ha a franciák minősítésénél a ledér dekadencia iránti ellenszenv kínálkozott fedezetül, az angoloknál a szociológiai műveltség antikapalista elemeit mobilizálja a belső forrásokra utalt színvonal-igény. Belgium elfoglalását így kommentálja: „Talán épp a német uralom lesz a halott ország menyországa. Mert becsült német alattvalónak lenni van annyi tisztesség, mint szolgálni egy kalmárt, aki a maga bőrét félti és cselédjét arra bérel föl, hogy meghaljon helyette. Belgium eddig az angol bank portáskálitkájában ült. Németországban akad számára tisztességes hely. A térképről eltűnik egy szín, amely eddig jelentette.” – „Ez történelem. A történelem igazságszótó munkáját pedig nem is kísérheti szomorúságunk, mert érezzük, hogy igaza van, legföljebb sajnálhatjuk az objektumot, amelyen az ítélet betelt.”¹²

A szerbek szerepét elemző cikkéből még ez az álobjektivitás is hiányzik,¹³ ott a konstrukció minden eleme együtt van, s teljes aktivitással működik a meggyőződés által hajtott szellemi mechanizmus, – de ennek ellenére, vagy éppen ezért egy percig sem hagyatkozik elhasznált frázisokra. A háborús politika jelszavait, az ellenség-szidalmazás közhelyeit olyan érvekre váltja, melyekben valamilyen erkölcsi, szellemi érték védelmezőjeként, egy magasabb emberi pozíció birtokosaként hivaikodhat az entente-ellenes állásfoglalás. Nyomozván a trónörökös-párt meggyilkoló Gavriilo Princip konok elszántságának gyökereit, a belgrádi kávéházhoz jut, s ennek közönségében: a „balkörmű” forradalmárok, imakönyvükben bombák receptjét rejtő pópák, mezítlábas birtokosok, sebhelyes arcú kalugyerek, kicsapott diákok, Párizsból kiérdemesült „chansonette”-ek, Tolsztojt, Gorkijt félre-magyarázó „felműveltek” társaságában véli felismerni azt a beteg gócot, ahonnan a háború epidémiája elindult. „Minden szomorú és csempe itten, kezdve a cipők letaposott sarkától a zöld körmöktől... a lelkesültség...” S e sötét kép mögé riasztóbb háttérül a franciás szalonokban mulató oroszokat idézi, akik „tudván tudták, hogy mi folyik előttük és elégedetten dörzsölték a kezüket. Csak hadd nőjön a nyomor és butaság. Kellott nekik ez a szegényház, ez a kéteshírű lebuji, ez az éjjeli menedékhely. Itt főzték diákok és betűszedők az európai haladás számára a patkánymérget.”¹⁴ „Ebben a névben – portugál – csakugyan van valami ragadós és fertőző.” Annak ürügyén írja ezt, hogy Portugália berlini nagykövetét a hadüzenet után gyógyszercsempészesen érték tetten.¹⁵ A japán hadbalépése előtti diplomáciai manőverek láttán ugyanez a „morális” szempont talál érdekeihez illő érveket. „Igaz, az entente diplomáciája is sok értékkel dicsekedhetik e téren. Mutatott rücskös és sima gazembereket, orgyilkosokat, zsebtolvajokat, kitarítottakat és selyemfiúkat, de az igazi praktika keleti, a feketekává még hátra van.”¹⁶

A dokumentumoknak ez a sorozata nem lepi meg azokat, akik ismerik az európai értelmiség világháború alatti közszereplését. Romain Rolland. Ady Endre vagy Babits megrendült tiltakozása

¹¹ Páris. A Hét 1914. szept. 6.

¹² A halott ország. A Hét 1914. okt. 23.

¹³ A belgrádi bacillus.

¹⁴ A belgrádi bacillus.

¹⁵ Akik vígan dudálnak. A Hét 1916. I. 190.

¹⁶ Dzsü-dzsiczu. A Hét 1915. II. 428.

ritka kivétel számba ment.¹⁷ Ami újat a Kosztolányi-dokumentumok idevágó ismereteinkhez adhatnak, csak sötétíthetik az amúgy is lehangoló képet. A költői jellem rajzát viszont világosabbá tehetik, alátámaszthatják és elmélyíthetik azt, amit Esti Kornél éveiről mondhatunk, s alapul szolgálhatnak későbbi konfliktusok megértéséhez. Mindenekelőtt Kosztolányi élelmességének természetére irányítják a figyelmet. Arra az adottságra, melyet az erkölcsi normák felől nézve joggal lehet könnyelműségnek bélyegezni, de a szárnyaló szelid bánatokkal és játékos káprázatokkal ható művek felől nézve az alkotókedély egyik feltételét lehet gyanítanunk benne.

A háborús cikkeken egy összefüggő konstrukció határozott körvonalait észlelhetjük. E konstrukció elvi tartalma lényegében azonos azzal, amely ekkoriban értelmiségi körökben uralkodott. Kosztolányi, a közíró sohasem volt olyan szuverén jellem, hogy a kor uralkodó áramlataival élesen szembe tudott volna szegülni. Nem volt ehhez ereje a háború kezdetekor sem, de a szimpla lelkendezőktől és bérelt uszítóktól már ekkor is elüt azzal, hogy a számára átlélhető mondandók kiválasztása révén tesz eleget újságírói kötelezettségeinek. Meglepő lehet, de filológiai tény, hogy nemcsak *A belgrádi bacillus* című kommentárban, de a japánok kiismerhetetlenségéről szóló cikkben is¹⁸ található olyan passzusok, melyeket évekkel a háború előtt írt. Hogy a japánoktól minden kitelhet, eme korábbi cikk¹⁹ feltevéseiből vezeti le. Abból, hogy bármily csodálatosan gyöngéd és finom a japán ember, „nem edződött beléjük az élet fontossága, minden tettük metafizikai jelentősége, az ember felelősége ég és pokol előtt”. Az Élet-beli elmékedést a keleti művészet európai dömpingje váltotta ki, annak rejtélye: mi hiányzik ebből a művészetből. S az akkor adott magyarázatot illeszti könnyedén Kosztolányi az 1916-os cikk tengelyébe, noha az utóbbinak egészen más a rendeltetése. Nem ilyen hivalkodó, de határozott kontinuitás: az új téma személyessé honosításának szépírói mozdulatai figyelhetők meg a finnugorságról őrzött ismeret-foszlányok, a dekadenciáról vallott nézetek mobilizálásában is. Sőt még a portugál követ lejárataánál is egykori operett-élményeivel támogatja az általánosítás műveletét.

A háború első hónapjaiban bizonyára teljesen spontán módon találja meg a magához való hűség és a közszereplés konfliktus nélküli formáit. Az érvek bősége, az áradó, sodró dikció arra vall, hogy kétely nélkül azonosult a központi hatalmakkal. Ekkor még magát a háborút is – mint oly sokan, akik megcsömörlöttek az imperializmus szellemi flórájától – afféle tisztító viharnak képzelte, mely szétrombolja az üvegházakat, a pállott levegőjű szalonokat, véget vet a finomkodásnak, az érzélgősségnek, a képmutatásnak. Erős érzéseket, brutális őszinteséget, szoros, tartalmas kapcsolatokat remél a háborúban megtisztult embertől. Férfiasabb, egészségesebb erkölcsöt s ugyanilyen kultúrát. Flaubert kozák tisztjét idézi, aki véres ütközet után bevágtatván az elfoglalt városba, úgy véresen, porosan, de kifogástalan franciasággal zongorát kért, mellé ült, s tobzódva, kéjelegve játszott. „Ugy érezzük, hogy a csataterőről hazatérő nemzedék is leül majd a zongorához.”²⁰ Könnyű volna a futuristák háborús részvételével rokonítani ezt a bizakodást, Kosztolányi ismerte is azokat a nyilatkozatokat, melyek a háborút az emberiség egyetlen higiéniajagént ünnepelték,²¹ de Esti Kornél éveinek válságjeleiből: a mesterségesen miatt izgalmak, a belterjes szennzációk iránti csömör, a bezártság, a kapcsolatok sekélyessége miatti ingerültség dokumentumaiból már sejteni lehetett, hogy ez a költő közérzetének, hajlamainak belső logikája szerint is felkészült valami katarzist hozó rendkívüli eseményre. Tartós békében felnövő nemzedékek – főleg, ha a társadalom a tespedés, a romlás idült igazságtalanságok melegágya – mindig elviselhetetlenebbnek érzik a vesztéglést, mint a háborút. Különösen, ha olyan színvonalon áll a haditechnika, mint az első világháború idején állt, s ha annak pusztító erejéről sincs

¹⁷ Erről részletesebben: JÓZSEF Farkas: i. m.; KARDOS László: Tóth Árpád. Bp. 1955. 170–190.; CZINE Mihály: Móricz Zsigmond útja a forradalmakig. Bp. 1960. 468–486. – VARGA József: Ady Endre. Bp. 1966. 406–461.

¹⁸ Dzsü-dzsiczu

¹⁹ Sárga kultúra. Élet 1911. I. 57.

²⁰ Véres kovász. A Hét 1914. okt. 4.

²¹ Írók, festők, tudósok. II. 34. Vö.: Levél egy puritánhoz. A Hét 1914. nov. 11.

semmi tapasztalatuk. A menetszázasos mámor s Kosztolányi kezdeti illúzióinak magyarázatakor ezzel is számolnunk kell tehát. Hogy a háború által agyongyötört, elvadult, gyilkolásra kapatott emberiség majd zongorához ül, – csak az a költő hihette, aki minden csömörei ellenére a háborút is a békeidők ártatlan szenzációinak folytatásaként képzelte el. Modern Trójaként, melyből új Achillesek, Hektorok, Odüsszeuszok s új hermidák szülehetnek.

A valóság őt is hamar kijózanította. A háború a mindig védettnek érzett család határait sem tiszteli. Ideges szívbaja miatt őt ugyan felmentik a katonai szolgálat alól, de öccse – aki orvos – már 1914 őszén bevonul, Szerbia, majd Galícia veszedelmes pontjain teljesít szolgálatot, meg is sebesül.²² A miatta való aggodalmat csak fokozzák a magukra maradt, öregedő szülőktől érkező, félelmekről, bajokról tudósító levelek. Kiújul apja gyomorbaja. Kosztolányi rákra gyanakszik, kimerítő információkat, pontos lázgrafikont követel s kap szüleitől, s Csáth Gézától 1914 decemberében.²³ Közben felesége is terhes. 1915. április 18-án megszületik egyetlen gyermekük, Ádám, s néhány hónappal később csúcshurut miatt feleségének szanatóriumba kell mennie. Nem játék már az élet. Tevan csak a háború utánra ígéri egy reprezentáns kötet kiadását,²⁴ nehezebb a megélhetés és a frontokról egyre sűrűbben jönnek a leverő jelentések, a halálhírek meg a sebesültekkel teli szerelvények. A háború elhúzódsát mutató jelek, a hadi helyzet romlása s a hátszágban egyre kirívóbban érzékelhető visszaélések, igazságtalanságok eszmélkedésre kényszerítik a radikalizmuson nevelt értelmiséget. A háborúból az emberre s a nemzetre háruló keserves konzekvenciákat valódi arányaiban csak Ady Endre látja, de a legjobb tehetségekben már általában baljós nyugtalanság lappang. Érti ezt Kosztolányi is, hiszen belső munkatársa a Világnak, mely ha megfontoltan is, de egyre sűrűbben ad teret háború elleni tiltakozásoknak. A megváltozott helyzet új próbák elé állítja a feladataival mindig fölényesen mérkőző költőt. Nehezebb próba ez, mint az eddigiek, mert azt már jól tudja Kosztolányi is, hogy az adott háború és a humánus érdekei ütköznek egymással, s egyre jobban szenved az utóbbi sérelme miatt. De azt is tudja, hogy a nyílt pacifizmus ellenkezik a hadviselő állam érdekeivel, s talán attól is tart, hogy a béke feltétlen óhaja a kiszolgáltatottsággal azonos kapituláció felé sodorná a nemzetet. Konfliktust rejtő, veszedelmes szorító ez, Kosztolányira vall a mód, ahogyan belőle kivágja magát.

Nem a kockázatosabb, nem a nehezebb utat választja. Úgy fordul szembe a háborúval, hogy a cenzorral is békében maradhasson. Pontosan úgy, ahogy ezt 1916 vége táján meg is írja: „Lelkünkbenből sok gondot és lehetőséget gyomláltunk ki. Azután is pusztá lesz. (t. i. ha eltörlik a cenzúrát K. F.) Most, hogy dolgozunk, ezután is magunk előtt látjuk a cenzor plajbászát, melyet – el kell ismernünk – többnyire szabadelvű belátással használ a magyar cenzor, de itt van, nem tudunk menekülni előle, összemérjük vele a tollunkat és vívunk, inkább előre kivédjük – jó vívók – az ütést, semhogy harcra kényszerüljünk. (Az én kiemelésem K. F.)”²⁵ Hogy miként zajlott hétről hétre ez a vívás, érdemes közelebbről is megvizsgálnunk.

Ha a Világban írott névtelen cikkeit, vezércikkeit nem vesszük is figyelembe, még akkor is jó néhány dokumentumra akadunk, melyekben az entente-ellenes agitáció az uralkodó motívum. *Consilium* című dramatizált allegóriájának egyetlen mondanivalója, hogy nem a központi hatalmak, hanem az entente felelős a háborúért.²⁶ Az angol és francia lapok példájára, azokkal feleselve – félig tréfásan, félig komolyan – ő is közül egy csokrot angol és francia költők nemzetüket ostromozó verseiből annak bizonyítására, hogy ilyen olcsó uszításra anyag bőven kínálkozna, ha magyar költő ilyen méltatlanságra vetemedne.²⁷ Nyilvánvaló, hogy a görög királyt is azért dicsóítja a semlegesség hőseként, országát a „száműzött szellem és a leköpött szépség” mentsváraként, mert az angolok mellett való hadbalépéstől

²² Öcsém c. könyvecskéjének ajánlása szerint 1914. nov. 17-én Przeginic alatt.

²³ Kosztolányi: Negyvennégy levél, Szabadka, 1972.

²⁴ Kiadatlan levél. Kelt: Békéscsaba, 1915. jan. 7.

²⁵ Punin: Az újságíró álma. A Hét 1916. II. 715.

²⁶ Punin: A Hét 1915. I. 303.

²⁷ K. D.: Az entente kiskatéja. A Hét 1915. II. 346.

vonakodik.²⁸ Szaporíthatnók a példákat, szempontunktól azonban inkább azok a megnyilatkozások érdemelnek figyelmet, amelyekben az egyetemes emberség érdeke is érvényesül, amelyekben a költői jellem értékesebb hajlamai is szóhoz jutnak, amelyek szemléltetni tudják, miként vágja ki magát Kosztolányi a helyzet szorítóiból.

Gyakran visszatérő témája ekkoriban az egyetemes elvadulás. Különösen az írástudók gyűlölködését figyelni döbrent keserűséggel. Idevágó cikkei közül Anatole France háborús könyvéről írott bírálata a legismertebb.²⁹ Joggal, mert önmagában lélekemelő gesztus, ahogy szemére veti az általa is nagybecsült világhírű pályatársnak az árulással határos meglakuvást. Felrója, hogy az egykor megbélyegzett cári rezsimet most szent Oroszországnak titulálja, hogy „három frázist ismételve a zsibbadságig és unalomig: 1. Franciaország nem akarta a háborút. 2. Épp ezért ki kell tartania. 3. A vérből majdan szebb jövendő csirázik. (. . .) Most kellett volna hallgatnia. Akkor örökkévaló emléket állít magának.” Az érvelés hibátlan, a felszólalás ma is példaszerűnek tetszik. Igazi értelmének és értékének rögzítése előtt azonban el kell mondanunk, hogy ez a példa sem elszigetelt. Van cikke, amelyikben a háborúba szédült emberiségtől s főleg honfitársaitól megiszonyodva a híres felfedező kivonul az emberi társadalomból. Csakhogy ez a felfedező Shaktleton s honfitársai, akiket elsősorban okol az emberiség megmontásáért, – angolok.³⁰ Egy másik cikkében egy arannyal megrakott hajó szédülő, fuldokló matrózát szólaltatja meg, az arany kisemmizett cselédjét, aki szinte önkívületben követeli: „arany úrai, . . . számítsátok ki, mennyit ér körülbelül az aranyhegy mellett a mi szegény-szegény fejünk . . . mi az ára – sterlingben – egy emberi karnak, egy lábnak egy szívdobbanásnak, egy síró szem pillantásának”.³¹ A pénznem alapján könnyű kitalálni, hogy a nyomorult matróz háborgása az angol tőkésekre vet árnyékot. S ha tudjuk, hogy a szóban forgó arany fegyverek áráként utazik Kanada felé, akkor már sejthető, mért nem keveredett Kosztolányi efféle cikkei miatt osztály elleni izgatás gyanújába. Pedig az angol tőkét elég gyakran ostromozza ekkoriban. „Minden megrendelést áll. Hadd garázdálkodjanak szegények, egyszer van ünnepe a világon, véres szüret. Nemsokára azonban fizetésre kerül a sor. Akkor majd odaáll a barátai elé, hidegen, jól fésülten, szürke hajjal . . . és írni kezdi a tételeket, nyugodtan, mindent duplán. Mert az angol az egyetlen józan a sok részeg között, a gyűlölet csárdájában. – Ő a fizetőpincér.”³² Ilyen cikkei alapján azt hihetné az olvasó, hogy a rászedett emberiség keserűsége beszél az íróból, a vox humana egy olyan pódiumról, ahova nem ér fel a gyanú árnyéka sem. Az intonálás tételesen is tudtul adja ezt a magasrendű különállást: „Olvasom az európai lapokat, amelyekbe egykor okos fők, forró szívek írtak. A cikkek versenyt futnak egymással a gyűlölködésben.” S aztán nyomban jön a példa, melynek révén: az egyetemes gyűlölet bélyege konkrét vétkesekhez tapad, s ezek ezúttal is – a franciák. A franciák „akik a papíron vitézkednek, szerencsétlenek egy titáni torról képzelegnek, versben és prózában, az újsághasábokon teregetik ki ellenségüket. Csupa korom, kátrány, füst minden. A világ feketére van mázolva. Csak egyetlen dal hangzik egyre erősebben és őszintébben, a gyűlölet éneke.” S ezzel újra az általános szférájába billen át a panasz, mintha a franciákra csak példájuk pregnáns volta miatt hivatkozott volna, s igazában csak az egyetemes emberi elvadulás látványa indította volna írásra. Hogy ettől az elvadulástól őszintén szenvedett Kosztolányi, az nem vonható kétségbe. S nem színlelésen akarjuk tettenérni, hanem észjárásának, szellemi műveleteinek, „vívásinak” törvényeit kutatjuk. S ebből a szempontból igen fontos, hogy az imént látott érdekegyesítés spontán erők műve-e vagy tudatos művelet? Ezért kell tovább is példáink mellett időznünk. *Gyászhuszárok* c. kommentárja³³ szinte követeli is, hogy szempontunktól megvallassuk, mert szintén a gyűlölködés láttán támadt elkeseredés az ihletője. S nem

²⁸ Punin: Görög tűz, görögtűz. A Hét 1916. II. 390.

²⁹ Egy nagyon szomorú könyv. Anatole France új munkája. Sur la voire gloriense. Nyugat 1916. I. 55.

³⁰ K. D.: A remete. A Hét 1915. I. 101.

³¹ Punin: Utazik az arany. A Hét 1915. II. 469. okt. 10.

³² Punin: Gyűlölet. A Hét 1915. május 23.

³³ Punin: Gyászhuszárok. A Hét 1916. II. 457–458.

kétséges, hogy itt még hangsúlyozottabb a függetlenség, nyilvánvalóbb az egész háborús tobzódást felülről, iszonyodva, szinte már az utókor szemével átélő magatartás. Ezúttal is konkrét példából indul. Egy szocialista számonkéri egy nacionalista teoretikusan, hogy ha olyan búzgo bajnoka volt a népszaporulat ügyének s ha annyira szorgalmazta ezt a háborút, egyetlen fiát mért tartja távol a fronttól? E provokáció nyomán támadt embertelen vitából vonja le Kosztolányi a maga keserű konzekvenciáit: ime, ilyen mélyre jutott az ember! Sajnos, megrendülése hitelét ezúttal nemcsak az a tény korlátozza, hogy példái ismét franciák – Barres és Raffin-Dugenes –, hanem az is, hogy érvelésébe a naiv olvasó elfogultságát is bekalkulálja: „Maurice Barres ellenségünk és a fia is, a kis Barres. De kötve hiszem, hogy akadna német, vagy magyar ember, ki – egyénien – és ily szörnyű formában kívánná halálát.” Nem kell részletesen magyaráznunk, hogy az emberről levont konzekvencia súlya, e megszorítás után – kikre nehezedik. Elkeseredése ezúttal is spontánul tör ki, példáját hitelesen jellemzi, egész írása a valóság által kikényszerített állásfoglalás benyomását kelti, de könnyű észrevennünk, hogy ebben az írásban is ugyanez a mechanizmus működik, mint előző cikkeiben. S ez a mechanizmus elsősorban a példák ügyes kiválasztásával fedezi a lélek nemesebb hajlamait. Ha úgy érzi, hogy a földi ember rászorulna egy romlatlanabb égitest lakóinak békítő közreműködésére, a franciákat – akik „valaha” szívükön viselték az emberiség ügyét – búzdítja a kapcsolat felvételére.³⁴ Remek beleérzőkészséggel, lélektani avatottsággal értekezik arról, mért akar egy halálraítélt menyasszonyával összeházasodni. De a halálraítélt egy ír hazafi, s a semlegesnek tetsző lélektani okfejtés az ír mártír s a zsarnok angol ellentétének előterében zajlik.³⁵ Más cikkében egy borzalmas játékról ír: két egymáshoz kötözött, félmeztelen embert berugatnak s borotvát adnak kezükbe, s az győz, aki igrámatlanabbul szeldeli a másikat. E különös viadalt „lejegyző német szerző, Heins Ewers szerint – írja Kosztolányi – e borzalom fanatikusa angol ember volt.” S ezután eltűnődik azon, hogy talán ez a háború is eljut e játék színvonalára, s nem hagy kétséget az iránt, hogy kik jóvoltából.³⁶

Nem a magyarokéból s nem a németekéből. A szövetségesekről a háború alatt rosszat nem igen ír Kosztolányi. Jót annál inkább, de ezt sem azzal a harsány, kincstári retorikával műveli, mely ekkoriban divatozott. Az első hónapok mámorának eloszlása után csak tizenöt márciusában forrósodik fel újra a hangja, mikor Przemysl védőinek utolsó napjait idézi fel.³⁷ Különben ugyanazzal a módszerrel dolgozik, mint entente-ellenes cikkeiben, csak a tendencia fordul visszájára: azokban hitelt rontott, ezekben vonzalmat igyekszik ébreszteni. A nézőpont magasságának látszatára s a közelítés spontaneitására azonban itt is vigyáz. Nem bonyolódik politikai okfejtésekbe, nem bizonygatja, hogy a szövetségesek oldalán az igazság, ügyüket az emberség felől igyekszik rokonszenvenné tenni. Tárnyilagosan értekezik például a tengeralattjáró feltalálásában és megépítésében formát öltő német pontosságáról. S e higgadt okfejtés során jut oda, hogy ez már nem is pontosság, mert túlnőtt keretein. Egy dolog feltalálni a hátvakarót, más dolog – úgy mond – a tengeralattjárót. Az utóbbit jobbnak látja már lendületnek nevezni. A legbecesebb lelki tulajdonság ez – mondja Kosztolányi. Azt jelenti, hogy a német tudja, mit akar. „Egyetlen nép ezzel a sincs annyira kinyomlálva, megmosdatva »kianalizálva«. Ők igazán elmondhatják, hogy nincsenek mellék-, utó- és hátsógondolataik.” Annyira sem eresztik el magukat, amennyi dekoncentrátság a meghaláshoz kell. Eszükbe se jut „ellógni” a halálba. Ezért történnek náluk csodák. A romantikát, amit a latin népek álomban, képzeletben élnek ki, azt ők most véghezviszik.³⁸ Egy másik cikkében még véletlenebbül talál ürügyre a szövetségesi hűség: két német katonát lát az utcán, alig 18 évesek. „Fanyar mosoly és édes fájdalom játszik velem.” – Épp akkor este olvasta egyik entente államférfi nyilatkozatát arról, hogy addig nem lehet béke, míg „e vadállati fajt ki nem pusztítják”. – „Arra gondolk, milyen picinyek és kedvesek. Szórol-szóra olyanok, akár a

³⁴ K. D.: Vészjelet a Mrsnak. A Hét 1916. I. 118.

³⁵ K. D.: Forradalmi nász. A Hét 1916. I. 290.

³⁶ Paradicsommártás. A Hét 1916. II. 566.

³⁷ Egy szál gyufa. A Hét 1915. márc. 28.

³⁸ Punin: Hátvakaró és kékvirág. A Hét 1916. II. 474.

tegnapi bátyjaik a szálfatermetükkel, az aczélroppantó öklükkel, a sziklafejükkel, de mindez kicsinyben, dióhéjban, gyémántkiadásban.” – „Ha a francia látná őket, azt mondaná: a »boch«-ok.” – „Vajon ti is a »német militarizmust« jelentitek, Hans és Fritz, vagy Schmidt és Gross? Titeket is fel akarnának szeletelni ezek a hentesek, szegénykék, szőkék, szemüvegesek, ártatlanok.”³⁹

S ha ezeketán visszagondolunk a *Tinta* elé írt bevezetőre, – „Itt egy ma élő ember, ki nem ért a magas politikához és egyéb hasznos tudományhoz, elmondja, mit látott maga körül . . .” s a politikától való elkülönülés más gesztusaira, akkor fel kell ismernünk, hogy ez a naivságig szűkös elmerültség az egyszeri élménybe, az empiriába a szolgálat és felelősség konfliktusát feloldani igyekvő tudatosság műve. Ha teljes műveltsége szintjén a másik fél indítékaira is figyelve gondolkodna, állandóan számolnia kellene a más oldalról feltoluló példákkal is: a hazai tőkésekkel, a hazai uszítókkal, az ellenség kiskatonáinak ártatlanságával stb. És számolnia kellene a háború elvesztésének lehetőségével s egy ilyen kifejtet konzekvenciáival. Ilyen számvetésből azonban a háború idején „csak” kétségbeesett tiltakozásra és tragikus megrendülésre telhetett – vagy hallgatásra.

Kosztolányinak azonban nem lételeme a konzekvens számvetés. Nem az a zseni, aki a teremtés és a történelem részeként érteni tudja és alakítani akarja a világot. Épp ezért volna hamis feltételezés imént megfigyelt alkalmazkodóképességét szimpla megalkuvásként értelmezni. Azon a szinten, melyen ő gondolkodott emberről és világról, létrejöhett a nemzeti közvéleménnyel való azonosulásnak ama változata, melyben az egyetemes humanizmus szempontjai eleven, de engedékeny erőként működnek a vélt nemzeti érdek parancsoló kényszerei mellett. E kényszerekkel szemben – a háború első két esztendejében csak azok állhattak meg, akiből teljesen hiányzott a nemzet iránti felelősség és azok, akik őszintén hittek abban, hogy egy szocialista jellegű forradalom meggyógyíthatja s újjászülheti a nagybeteg Európát s azon belül a magyarságot is. Ilyen forradalom közeli lehetőségében 1915–16-ban még Ady sem hitt kételyek nélkül, de ő felszánt szellem volt, prófétás lélek, aki mélyen hitte, hogy a magyarságot az ököljog mindenképpen csak halálra ítélni lehet, s méltó jövő – magyar és egyetemes – csak egy humánusabb, erkölcsösebb, igazságosabb: egészségesebb társadalmi rendszeren belül lehetséges. Élet és halál, remény és kétségbeesés jórészt azért kerülnek olyan közel egymáshoz az ő műveiben, mert a forradalom esélyeinek romlása láttán nemcsak a méltó emberi, de a lehetséges nemzeti két esélyét is romlani látta. Az öldökléstől való ösztönös iszonyat, a növő és terjedő szenvedés látványa önmagában is elég, hogy tiltakozásra kényszerítse a költőt. Babits, Tóth Árpád, Kosztolányi klasszikus béke-versei ilyen ihlet szülemlései. A békére vágyó egészséges emberi lélek heveny kitörései, a rossz közérzet dokumentumai. Innen vannak tehát azon a szinten, amelyen a humánus érdekű indulat a politika, a történelem, az emberismeret és a történelemfilozófia realitásaival is szembesül mielőtt versképző ihletté érne. Verset írni ilyen számvetés nélkül is lehet. Elképzelhető, hogy a költő iszonyodik a háborútól, de számolván azzal, ami a szemben álló hatalmak – esetünkben a cári Oroszország, a bojárok Romániája stb. – győzelme esetén lehetséges, a feltétel nélküli kapituláció, vagy a győzelem szolgálata között kényszerülven választani, úgy vállalja az utóbbit, hogy teljes hasadás ne támadjon jobbik énje és megnyilatkozásai között.

Kosztolányi, aki nem hitt egy közeli forradalom lehetőségében s híjával volt a történelemértő lángelmék, a minden áron igazat, a teljes igazságot mondók félelmetes bátorságának, aki praktikus lélek volt, szükségképpen folyamaodott az eszmény-örzés és szolgálat látott kompromisszumához. És tudta is, hogy kompromisszum, amit művel. Publicisztikája agitációs elemeit ezért nem engedte lírájába szövédni. Talán azért, mert a lírát magasabb ügyei műfajának tekintette volna? A háborús költészetről írott vitacikke ilyesmit sejtet. „Szerencse, az újságírás és az irodalom már elvást egymástól. Ha az asztaltól – az íróasztaltól – nem is, de az ágytól mindenesetre. A lelkesítést nálunk jobban elvégzi a napisajtó vezércikkekben.”⁴⁰ Ám ilyen szakadás újságírás és irodalom között Kosztolányi gyakorlatában sincs. Az talán elhíhető, hogy a vezércikkírást afféle robotnak érezte, de A Hétben rendszeresen

³⁹ Punin: Németkék. A Hét 1916. II. 554.

⁴⁰ Panaszkönyv. Nyugat 1915. I. 273.

megjelenő – s a vezércikkhez hasonló funkciót teljesítő – krónikáit, melyekből idézeteinket vettük, annyi gonddal, ihlettel és találekonyssággal írta, hogy joggal sorolhatók elsődrendű műfajai közé. Ő maga is vállalta és szerette ezt a műfajt, s épp ekkoriban kezd hangot adni egyféle krónikás-öntudatnak. „Túl a hadijelentéseken . . . akadnak ma olyan csip-csup adatok, melyeket csak mi, a kortársak írhatunk meg és erősen hiszünk, hogy a leendő történész, aki nem frázisok alapján írja e háború történetét, éppen azokra a jelentéktelen motívumokra lesz kíváncsi, melyek feltűntetik az emberi lélekben levő mélységes és humoros ellentmondásokat.”⁴¹ A *frázisok* ellentétei: csip-csup dolgok, jelentéktelen motívumok! Egy másik cikkében „néhány adat, néhány szürke jelenség” feljegyzésével reméli közelvinni a jelent a jövőhöz.⁴² Szó sincs tehát arról, hogy újságírói munkáját ne vette volna komolyan. A csip-csup dolgok, a nyers és közeli tények iránti figyelmet, „a valóság szeretetét” Petőfiről szólván is a frázis ellentétéként, a költészet forrásaként emlegeti.⁴³

A kompromisszummal járó veszteséghez tehát a műfajnak kevés a köze. Mikor *Tinta* című kötetét sajtó alá rendezte – 1916 tavaszán – erősen megrostálta a rendelkezésére álló anyagot. A háborús mámor által erősebben érintett cikkeket mind mellőzte, nem vette fel azokat sem, amelyekben nyilvánvaló az entente-ellenes célszándék. Ha igen, akkor sem az eredeti harcias formában. A finnugor népekkel való találkozást felidéző *Alföldi baka a júniusi fűvön* c. cikket pl. teljesen átdolgozta, a *Belgrádi képek* s a *Sárga kultúra* – esetében pedig a háború előtti változatot közli. S igen tanulságos, hogy az *Öcsém* című kötetében szereplő *Halott ország*-ból kihagyta az angol-ellenes részleteket, noha ez a kötet még 1915-ben megjelent, s utána még számos cikket írt hasonló szellemben. Köztük belga tárgyut is, Désiré Mercier belga bíboros ellen, aki – állítólag – visszaélve a németek lovagiasságával „Mindenütt prédikálja a gyűlölet evangéliumát, átkozza a németeket.”⁴⁴ Nyilvánvaló tehát, hogy Kosztolányit nem a műfaj feszélyezte, hanem az engedmény, melyet az osztatlan európai humanitás és a hazai modernség szellemének rovására a nemzet vélt érdekei miatt tennie kellett. Tudta ő, hogy a jövő magasabb fórumain⁴⁵ értelmét veszti a háborús szolgálat, szégyennek bizonyulhat a kényszerű engedmény is, de ezzel sem számolt elég komolyan. A kompromisszum mögötti konfliktus csak elvéve sűrűsödik költői mondanivalóvá, noha bizonyos, hogy tudatában volt annak, mit művel: „Boszorkányos szerkezet a testünk meg a lelkünk. Annakra rugalmas és finom, hogy minden helyzetben megeli vizsgáztatását, és akárhová kerül, kiegyensúlyozza magát. Nem ismer lehetetlent és ember fölött való körülményeket. Dobj valakit egy kútba s a szegény vergődő rögtön szerződést köt a tényekkel. (Az én kiemelésem. K. F.) Dehogy gondol arra, hogy nem mindig volt a kútban. A másik pillanatban már élvezzi a helyzet előnyeit, egy kiálló téglát, melybe kapaszkodni lehet, egy fénysugarat, egy mélyedést, melybe esetleg majd megvetheti a lábát. Íme, máris helyrebillent a lélek egyensúlya önvédelemből.”⁴⁶

Ilyen az ember? Az emberek túlnyomó többsége bizonyára ilyen. Mérkőzni a lehetetlennel vagy azzal, ami lehetetlennek látszik, szentek, forradalmárok és lángelmék virtusa. Kosztolányiban Esti Kornél éveit elszorvadtak az ilyen ambíciók, de tehetsége természete se képesítette titáni küzdelemre. A megélni igyekvő, dolgaiba merült kisember ethoszát képviselte ő rendkívüli tehetséggel, kivételes szinten. Életrevaló, termékeny emberség ez, lehetőségei az irodalomban is nagyok, amíg megmarad önmaga keretei között, de kudarc és romlás forrása lehet, demoralizálhat, ha életbevágó közösségi ügyekben önmaga normáit igyekszik törvénné emelni.

Veszélyei majd Kosztolányinál is kitetszenek. Előbb azonban nyereségeit kell szemügyre vennünk. S ezek között első helyen az alkalmazkodás önkéntelenségét kell említenünk. Mert a tényekkel

⁴¹ K. D.: Akik vígan dudálnak. A Hét 1916. I. 190.

⁴² Punin: Gyémánt és gond. A Hét 1915. II. 732.

⁴³ Szellemidézés. A Hét 1915. II. 73.

⁴⁴ Punin: Vér és bíbor. A Hét 1916. I. 132.

⁴⁵ Hogy számolt ezzel a jövővel, *Fecskék* c. írása – később lesz róla szó – világosan mutatja, de Anatole France háborús könyvéről írott keserű bírálatából is kitetszik az idevágó szempontok határozottsága.

⁴⁶ Enni és aludni. A Hét 1915. I. 182.

szereződést kötni sokféleképpen lehet. Lehet fogcsikorgatva, lehet sunyin, bénaságba görcsödlődve. Kosztolányit mélyebb, termékenyebb hajlam: a szépírói életrevalóság és élni akarás ösztöne sarkallja. Az a vágy, hogy a nehéz helyzetben a lélek egyensúlya számára mennél szilárdabb támpontokat létesíthessen, hogy a friss és forró anyagban, a veszedelmes témában is horgonyt vethessen. s felismerhesse benne a rajta túlmutató emberi tanulságokat. Ezért figyelni olyan éberén és következetesen a „csip-csup” dolgokat, az esetlegesnek tetsző példákat, mert az illetékessége és élni tudása bizonyosságait kereső lélek ezek közelében érezheti magát elemében.

S ennek a figyelemnek jóval gazdagabb a hozadéka, mint a kompromisszum mechanizmusát demonstráló cikkek alapján gondolni lehetne. Bár már e példák áttekintésénél is utalhattunk arra, hogy milyen könnyedén létesít szerves kapcsolatot régebbi élményei, gondolatai és a háborús mondanivaló között. A nehéz közegben – akár a példájában szereplő kútbaesett ember – szinte játszva aklimatizálódik. Téma-leleményét csak ekkor írott s jórészt ismeretlen cikkeinek teljes kiadása tudná szemléltetni. Egy újsághír, a nők öltözködő hisztériája, a szokatlan méretű ivás, evés, a babona elhatalmasodó járványa, a vérbaj, az óra előreigazításának alkalma, egy utcai baleset, világhírességek: felfedezők, feltalálók, királyok dolgai s a hétköznapok szürke emberei: szabadságos katonák, egy trafikoskisszony, – minden és mindenki gondolatindító, beszédes téma az ő számára. Legkevesebbet a hadijelentésekkel törődik, átfogó politikai helyzetképet, pártpolitikai vitacikket sohasem ír. Az író Kosztolányit elsősorban a hátszág érdekli, abban sem a szociológia, hanem a lélektani érdekű események. Ebben is hű önmagához. A témával, amit kiszemel, nyomban intim viszonyt létesít. Az összefüggéseket, a teljes műveltséget mellőző naivság nem csak arra jó, hogy szolgálat és lelkiismeret könnyebben összeférhessenek, hanem arra is, hogy a kiszemelt és kiszívetelt téma és a költő között ez a delejes korreláció zavartalan lehessen: a zárt és védett keretben tüneményes fölényel manőverezhessen a célját tudó intelligencia. A kölcsönösség persze csak az alkotás-folyamat kezdetén valószínű, mert a műben már az író a korlátlan úr. Anyagával most is bravúrosan bánik. Tárgyszerű, pontos leírással, jellemzéssel közelhozza, szinte kézbe fogja. Aztán a reflexió tágasabb körein szökellve bontja ki az indító élmény rejtett emberi értelmét, de fél szeme ilyenkor is magán az anyagon van, sohse feledkezik bele elmékedéseibe, az empíria köldökszinóráját nem ereszti el, s hozzá lépten-nyomon visszatér. Kettős nyeresége van ennek a módszernek. A személyes szándékot folyton az anyag materiális jellegének objektivitásával fedezi, igazolja, s közben az előadás ritmusát is változtatossá, fordulatossá teszi.

Csupán ettől persze nem lennének olyan izgalmasak, elevenek ezek a cikkek, mint amilyenek. Sőt könnyen válhatnak gépiessé az a módszer, ha hiányzana mögüle a rendkívüli, a szokatlan, a szenzáció izgalma. Kosztolányit nyilván ezért látta szívesen folyóirat, napilap s minden fórum, mert semmilyen címen – se a tudományosság, se a mélység okán – nem élt vissza olvasói türelmével. Amit írt, mindig érdekes volt. De nem valamely magára erőltetett program jóvoltából, hanem eredendő hajlamai folytán. A színjátékszerű hatás, a szenzáció iránti szomjúság olyan erős ösztöne, hogy még a háborús témák komorabb, puritánabb alakítást kívánó anyagát sem átalítja teatralissá kiképezni. A háború rostandi, shakespeare-i jeleneteiről beszél, de magát nem érzi alkalmasnak ezek rögzítésére. Ő „csak” azt veszi észre, hogy „két nagyszerű nép ölelkezik, mely mindig keresve-kereste egymást, két végzetes, féltékeny, marakodó szerelmes, a csatától nászágyán, halálos együttlétben. . .”⁴⁷ Még visszatetszőbb a koronázásról szóló királyünnepelő, áhítatos krónikának az a mozzanata, mellyel a felemelőnek ábrázolt pillanatot egy össznépi lelkesedést sugalló, önkéntelennek tetsző mozzanattal igyekszik hitelesíteni: „Egy kislány ágaskodik a téren, hogy lássa legalább a hült helyet, ahol állt. – Még mindig énekel a sápadt bosnyák baka.”⁴⁸ A képfejlesztés bravúrja is ott visszatetsző, ahol az anyag természete nem tűri az intelligencia parádézását. Felhőborítja a hír, hogy az amerikaiak nitroglicerin kivonása végett felbontják a tömegsírokat. A borzalom elleni tiltakozásul képzeli el e mentalitás

⁴⁷ Le „Kiser”. A Hét 1915. I. 44.

⁴⁸ Punin: Királyidill. A Hét 1915. aug. 15.

terjedése nyomán lehetséges fejleményeket: mi minden gyártható az emberi testből. Képelete remekel, meghökkentő, riasztó víziót kerekít, de a tiltakozás szándékával képződött szarkazmusba közben már egyfajta kedvtelés, az abszurditásig feszített ötlet sikerének alacsonyabb izgalma is belevegyül. (Ugyanígy a gyógyító puskagolyóról szóló hír nyomán meglődult képzelgésbe.)⁴⁹

E példákban még az az esztétikai hedonizmus kísért, mely az attrakciót többre becsülte a vállalkozás valódi értelménél – s akár 1912-ben a „véres csütörtök” interpretálásának teátrális effektusaiban⁵⁰ – a véres és komor anyaggal is Esti Kornél fesztelenségével bánik. Hiba lenne azonban sommásan megítélni ezt a fesztelenséget, mert szerencsésebb vállalkozások esetében a siker zálogaként is működhet. A háború nyomán megváltozott élet mozzanatai, a szokatlan jelenségek megannyi új alkalom, hogy a meglepetésre ajzott, a különösen kedvét leelő költő mutattványos kedvét kiélhesse. Megszoktuk, hogy a háborúról csak komolyan illik beszélni. Az első világháború idején pedig általában a retorika patetikus hangneme társult a háborús témákhoz. Kosztolányi háborús írásai eredetiségének és ma is élvezhető frissességének az a legfőbb titka, hogy ő nem a különösképpen háborús témákban, hanem a privát életzugokban, a semleges jelenségekben éri tetten a háborút. A szánalmassá fakult, csúnya, öreg trafikokisasszony esetében például,⁵¹ aki reménytelenül várta évtizedeken át a vőlegényt. Míg nem eljött a háború s jöttek a frontra induló vevők, s a búcsú, az ajándéku adott egy csomag dohány, érem, amulett őt is eljegyző alkalmi, apró, erőtlén bázisai a kapaszkodni akaró reménynek. Aztán „Egy napon, mikor a veszteséglistát böngészte, halkán felsikoltott. Valakit kiválasztott a veszteséglistákból. Soha senkit nem gyászoltak ennyi hűséggel, mint ezt az alvó hőst az orosz síkon, akit senki sem, ő sem ismert. A világháború sokakat megfosztott a vőlegényüktől. Neki adott egyet.”

Annyi e rövid ismertetésből is kivehető, hogy valami sajnálatra és mosolyra készítő furcsa polifónia hangzik ki ebből a rajzból. Az öregség és a csúnyaság csak szánalmat ébresztene, a líra pedig érzelmességé hígíthatná ezt a szánalmat, – de ez a trafikokisasszony vőlegényre vágyik s ártatlan öncsalással a háborútól – a frigyek legnagyobb ellenségétől – meg is szerzi. Hogy éppen ő és éppen a háború jóvoltából, ebből a képtelenségből ered ez a humor, mely a polifónia alapszólamat képezi, s amellyel együtt a szánalom és a líra groteszkké lúgosodik, az egész elgondolásban működő szellemesség pedig az emberi természet mindent jóváíró hajlamának felfedező aktusává mélyül.

A gyanatlan elmerültség nem csak arra jó, hogy az alkalmazkodókészség megszabaduljon a szolgálat koncepcióit zavaró tényektől s a lelkiismeret bántalmaitól, hanem arra is, hogy az író terepet, ürigyet leljen a kötelezőnél ártatlanabb, nemesebb ügyei számára. Példákat, melyek az emberi természet, pontosabban: az élet le nem igazható hajlamaként, a méltó létezés *rejtett* törvényeként *fedik fel* a háborútól való irtózást. A „csip-csup tények” a „jelentéktelen” mozzanatok, az esetlegességek iránti figyelem tehát kettős célzatú: a hangos kincstári szenzációkkal szemben a tilalmas vágyak és szándékok számára találhat igazolást, – s hozzá: ez a tanulás rejtett lévén, a rejtelemre, titokra ajzott intelligenciát értelmes, magasabb érdekű feladatokhoz juttatja. Így jöhet létre az eredendő hajlamok és a korfeladat szerencsés kölcsönhatása. S ennek jóvoltából képződik meg a tiszta, éles képeken átható rezgéseknek az a nyugtalan vibrálása, jelképességnek és egyértelműségnek az a talányossága, mely Kosztolányi írásait e művészet-ellenes évek alatt is érdekessé tudja tenni.

Részletesebben kell itt szólnunk *Fecskék* c. lírai rajzáról. Remekmű a maga nemében.⁵² Pedig nem allegória, valóban a fecskékről szól, róluk vagy hozzájuk beszél a költő. Gyors, ötletszerű vonásokkal idézi külsejüket (itt az emberi öltözködés, a frakk a hasonlat anyaga); szemüket – itt a kávéivó ember „forró, könnyes, fáradt-méla, tétova-fájó” szeme. A frakk-képzete a táncot asszociálja, s a tánc a röplést érzékeltetheti. Itt, mintha már sokallaná a hasonlatparádét, elmélkedni kezd az ember eme

⁴⁹ Punin: Csontok. A Hét 1915. okt. 1. II. 554.; A halál pilulái. A Hét 1915. I. 274.

⁵⁰ 1912. május 23. A Hét 1912. 352.

⁵¹ Rózsaszínhajú trafikokisasszony. A Hét 1915. I. 222.

⁵² Előbb a Hétben jelent meg. 1915. II. 461., azután a Tintában is.

„gyarlóságáról”. Meg is szakítja ezt a játékos jellemzést, önmagára vonja a figyelmet, aki fecskelátni a városból kimegy az őszi erdőbe. Az őszi szépsége önkéntelen tünődésre indítja arról, hogy mért nincs kultusza – mint a nyári és téli sportnak – az őszi kúrának is. „Mert rendkívül sok sebszárító vigasztalás, iskolázó bölcsesség van ilyen sétában.” A semleges, sőt bagatell téma itt kap új világitást, de egyelőre alig észrevehető. Nem is a fecskéket, egyelőre csak a hátteret vonja be valami baljós homály: „A fűvön, mely olyan, mint egy sírhant, az őszi kikirics kék halotti lámpája lobog. Még egy lámpát látok, a gyermekláncfű bolyhos tejüvegömbjét, – a hálószovalámpát – csak rá kell fúnom és az erdőben sötétebb lesz, aludni térnek.”

A hangszimbolika (alliteráló, sűrű likvidák), a mondatritmus érzelmi teltséget sugalló lüktetése már-már áhítatossá mélyíti a funkciótlanságot színlelő hangulatképet. De jön az új váltás: tárgyyszerű, józan közlés, még enyhe humor is villan benne: „Elöttem a táviródrótokon a fecskék tartanak búcsúkongresszust.” Magától értetődő, hogy a *táviródrótokon*. A kép még evidensebb, mint a frakk esetében, de a korábbi sugallatok funkciója s az írás mélyebb értelme voltaképpen e fordulat révén bontakozhat ki. „Mindig ezekre a huzalokra ülnek. Ez is az idegességükre vall. Eléje szaladnak a vészírnek, a neuraszténiasok nyugtalanságával. Azt hiszik szegények, ezzel majd megakadályozhatják.” – „Szorítják görcsös, nyápic lábukkal a táviródrótot, hogy – olvasás nélkül – mindjárt testükkal vegyék fel a jelentéseket . . .” Az idén sok idegőrkő jelentést vettek. „Nem bírta el aprócska fecskeszívük.” Kérdezi, „vajon mire várnak még”, aztán meglepetten közli, hogy az idén váratlanul hamarabb elmentek, mint máskor. Hogy miért, az okon már tünődni sem kell: rátérhet az üszkös romokra, a fecskék számára érthetetlen jelenségekre. S búcsúzva tőlük inti őket: ne szálljanak le a hajókra, a boldog ingyenutazásnak vége, a *matróznak* már csak álommorzsája van. „Ne szálljatok le ez emberhez. Inkább hulljatok le, sötét fecskék, a sötét óceánba.”

Ez a vázlatos ismertetés sok színes, szellemes részletet kényszerült mellőzni, de talán ezek híján is sejtetni tudja a természetes és a meglepő, a szellemes és a lírai, a bagatell és a fontos, az önkéntelen és a szándékos egybejárásának azt a bravúrt, melynek révén az érdektelen madár a háborútól szenvedő ember érzéseinek hordozójává jelentékenyül. Ugy jelentékenyül azzá, hogy nem válik jelképpé, megmarad fecskének, s ez igen fontos, mert különben elveszne a hasonlatok humorában rejlő játékos derű, elveszne a fecskéhez beszélés ritmusélenkítő, effektus-fokozó lehetősége, az egész előadás megejtő természetessége. S elveszne az is, ami a legtöbbet ér: az alapeszme pregnáns kifuttatásának lehetősége, hiszen nyilvánvaló, hogy ez a hatásos megoldás a háborúba vadult ember és az ártatlan madár ellentétének verzióján alapul.

Legkevésbé termékeny változata ennek a pacifizmusnak a példákat humorba oldó bagatellizálás s a kiábrándultság gyökerén termelt lamentáció. Választ magának mindenki valamit – panasolja egy ilyen cikkében –, amit gyűlölhet, „a tömeg egy népet, az írástudó egy irányt, egy zászlót, egy jelszót, egy embert, egy taglejtést, egy politikát, egy orrot, ki tudná felsorolni mit.”⁵³

Hogy lényeg és lényegtelen fesztelen elegyítése a felelősség rovására történik, azt menti a módszer, melynek lényege, hogy végletekig élezett példákkal bizonyítsa a gyűlölködés értelmetlenségét. Az ilyen remeklésekben azonban a szellemesség az uralkodó tényező, s alig jut hely a lélek mélyebb, értékesebb hajlamainak, de ha ezek szóhoz jutnának is, a kész elmélet miatt, közegellenállás híján nem emelnek, nem mozdítanak erejüket minősítő terheket. Ezért hatnak lamentációnak. Pacifizmus ez is, de érvei erőtlenek, iránya pedig kétséges. Szerepe a költői világképen belül is negatív: a relatívizmusra és szkepszisre amúgy is hajló Kosztolányiban kiszélesíti a megalkuvásokat, a pálfordulásokat s az illetékesség-tudat feladását fedező bázisokat.

Ez a negatív folyamat azonban egyelőre latens módon zajlik, mert az idő a cselekvő tiltakozást, az okait megnevező keserűséget igényli. A haladó értelmiség elvont humanizmusa 1916 során új feszítőerőkkel töltődik fel. Felgyűlnek, ríktóan bizonyossá válnak és rendszerré szerveződnek a

⁵³ Gyűlölet. Tinta. 23. Vö.: Punin: Halál az édesvízben. A Hét 1916. I. 78.; Punin: Ismét szenzáció. A Hét 1916. II. 457.

háborúellenesség politikai, etikai és szociológiai érvei. Ebben a közegben Kosztolányi is rátalál a háborúval való számvetés hatékonyabb módjaira. Ragaszkodása az empiriához amúgy is magában hordta annak lehetőségét, hogy a privát életzugokban is törvényerejű igazságokra találjon.

Eleinte vissza is él azzal, hogy akármihez ér, kitérülök számára, hogy a semleges szépíró mindentüzt megtalálja a neki való alkalmakat. A király koronázásáról írott krónikában pl. úgy, hogy a tömeg áruló kíváncsisága okán a „fenséges életek, a paloták aranytermeiben” rejő titokzatossára eszmél.

Ez az élelmesség valóban a kútban is megél, s azért is tanulságos, mert szomszédságában jobban lehet mérni azt a nyereséget, melyet már nem a szívós ügyesség csikart ki, hanem a lényegkereső szenvedély. S evégből nem muszáj nyomban a szociológiai érdekű cikkekre térnünk, hiszen Kosztolányi igazi terrénuma most is, a legsikeresebb írásokban is a pszichológia övezete. A közelítés aspektusa legalábbis általában pszichológiai. Egyik legmagvasabb, legszebb cikkében pl. azon tündöklik, arra keres feleletet: mért, hogy az emberek mostanában – vagyis a háború óta – egyre mohóbban s egyre többet esznek s egyre mélyebben alsznak. *Kézenfekvő magyarázat – szociológiai és lélektani – több is kínálkozik erre a kérdésre, s ezúttal Kosztolányi sem hajszolja az originálist, választja eléggé kézenfekvő: nem igazi étvágy ez és nem igazi álom, csak narkotikum, kárpótlás a méltó élményeitől megfosztott lélek számára. Virrasztás, munka, önsanyargató virtus, gyöngyöző, fényes mámor, színek és ízek végtelen skálája: a magasrendű szellemi létezés fűszeres étkei helyett az animális evés és ivás kárpótlása maradt. Az emberi szervezet – az alkalmazkodókészségről szóló, már idézett részlet innen való – tehát kicsikarta a maga egyensúlyának elemi feltételeit, s a költő ezzel választ talált az aktuális kérdésre. Tündödése során annyi elmés találattal, eredeti élménnyel készítette elő s fedezte magyarázatát, hogy az adott megoldással le is zárhatná művét: „Evvél a két leginkább megmarkolható földi jóval próbálunk kárpótolni téged, özvegy lélek, jobb időikig.” – De az „özvegy lélek”, mely imént a maga nélkülözéseire gondolva talált rá a szokatlan étvágy és álomkór magyarázatára, már nem éri be a maga okosságával. A saját útján felismert lélektani törvényt – hogy a háború sorvadás és romlás, s hogy emberi szintű élet csak békében lehetséges – az egyetemesség íveire emeli, a gondolatot a ráutaltság, a remény áramával s a felszántság méltóságával és dinamizmusával tölti fel. Panaszkodik és agitál, érvel és jövendöl anélkül, hogy a tündözéssel elegyített korrajz nyugodt közegéből nyíltan kilépne: „Addig – a jobb időikig – az emberek csak bizakodnak és reszketnek, csak esznek és alusznak, szilajon nyúlnak a kenyér után, minthogy a nábob föld többi értékes gazdasága megszűnt a számunkra, és lehányatlanak az emberek pillái, de talán nem is alusznak, csak nem tudnak ébren lenni, csak valami mást választottak, csak folytatni akarják magukat. Felocsudván pedig talán nincsenek is ébren, talán nem is élnek, csak várnak. Hídat ívelnek gyarló emberi eszközeikkel egy kor felé, melyben majd ébren is lehetnek, aludhatnak is, élhetnek is, kedvükre jól is lakhatnak és koplalhatnak is, és egy napon eléje vihetik szigorú időikben híven megőrzött életüket a jövendőnek.”⁵⁴*

Kulcsfontosságú dokumentum ez a krónikának szánt írás. Önmagában is megálló szépségén túl, kivételes élességgel jelzi Kosztolányi eszmélkedésének irányát és természetét is. Kiteszlik belőle, hogy a háborúról alkotott képe egyetlen esztendő alatt teljesen visszájára fordult, Eleinte diadalmos tornának, óriási színjátéknak, véres kovásznak remélte, melyben újjászületik, durvábbá, de őszintébbé, nemesebbé és egészségesebbé edződik az ember. A nietzschei eszmény, az arisztokratikus „hősi vadság” kísértésének utolsó alkalma volt a háború első néhány hónapja. Kosztolányi számára elemi életszükséglet volt a zajló szellemi élet, az irodalom életénél csak családtagjainak élete volt számára fontosabb. S a háború éppen ezen a két ponton bizonyult a legkíméletlenebbnek. A költő közönsége – ki szereplőként, ki nézőként – a háború arénájába tódul. Az igazi költészetet illetlen fényűzőként, gyanús dologként kezeli. A költők körül megritkul a levegő, gyérülnek a közszereplés boldogító alkalmai. A robotra kárhoztatott, családi gondjaiba merült költő magából él, a szabadság friss forrásaitól megfosztott lélek tartalékait emészti. Olyan helyzet ez, amelyben tovább nem tarthatja

⁵⁴ Enni és aludni. A Hét 1915. I. 182.

magát a gőgös individuum. A szövetkezéstől, a teljes azonosulástól irtózó költő az osztatlan tömegnek nézett társadalomban felismeri a sorsával és érdekeivel rokon s a tőle valóban idegen emberek két táborát.

Igen jellemző, mert az érés szervességére vall, hogy az ellenségére talált indulatban ugyanazok a sérelmek forrnak, melyek a háború ember-degradáló szerepe láttán támadtak a költőben: „kevély katonaruha feszül rajta. Mert alapjában »háborús típus«. Mikor az emberek költője megmintázta az utálat szobrát, a balkörmű erkölcsbírát, a fehérszakállú sántát, gondoskodott arról, hogy méltó piedesztálra kerüljön, egy háborús korba helyezte, mely különösen kedvez az ilyen jelenségeknek. Ez a pöffeteg, ez a pacalzák, ez a kövér tulok, ez a pünkösdi sült ökör kitűnően érzi magát a háborúban. Csakis benne érzi magát jól.” — „Minden testi fogyatékoságánál azonban irtózasabb a szellemi lazasága, az, hogy neki minden mindegy, nincs meggyőződése, erkölcsi felelőssége, még csak zsványbecsülete sem, csak fecseg-locsog, formátlanul, az aggkori elmeenyegesség kedélyességével. Íme, a tiszta állat.”⁵⁵

Nem műbírálát ez, hanem a háború által legszemélyesebb érdekeiben sértett költő frontnyitása frissen felismert ellenségeivel: a háború haszonélvezőivel szemben. A jelzők, melyeknek szinonimáit a háború elején írt cikkeiben a belgrádi kávéházak s a cári feudalizmus minősítésére használta, most egy olyan figura jellemzéséről szólnak, akit — érezhetően — közelről s nem csak színpadról ismer és utál Kosztolányi.

S a szembefordulás ezzel az ellenséggel sokkal határozottabb, meggyőzőbb, mint az entente-ellenes hadakozás. Igaz, az imént idézett cikk zárópasszusa arról elmélkedik, hogy a Falstaff szerzője nem hihetett, nem hitt az emberben s a haladásban, s hogy ebben igaza volt, mert „Minden csak megismétlődik a földgolyón, trágya a jobbakk, a legkiválóbbak szíve is. Ha lenne haladás, akkor ma nem találnánk időszerűnek a falstaffi alakot, meg a két falusi bírát . . . aki megalkotta őket, érezte, hogy ezek a csip-csup szörnyek biztosítják a földön a gonoszság uralmát, a háborút, s azt is érezte, hogy rajtunk, embereken nem igen lehet segíteni. Le is vette rólunk a kezét. Messze-messze mindentől egy erkölcsi nihilizmus tisztaságából nézett a világra. Különvéleményt jelentett be vele szemben, mert költő volt.” (Az én kiemelésem. K. F.)

Messzire utaló, nagyon fontos megnyilatkozás ez. Jelen összefüggésben is eligazító jelentőségű, mert arra figyelmeztet, hogy Kosztolányi háború-ellenes eszmélkedése kaphatott ugyan sok ösztönzést a hazai radikalizmustól, de nem annak ideológiai bázisán ment végbe, hanem egy szkeptikus történelem-filozófia alapján, azt lehet mondani: annak ellenére. Képtelenségnek tetszik ez, pedig a magyarázat kézenfekvő. Kosztolányi sem elméletek felől jutott el a háború *utálatáig*: az ösztönös elemeket hangsúlyozza. Őt elemi érdekei készítették a szembefordulásra, empirikus úton lett pacifista, s ellenségei és szövetségesei iránti viszonyát is ez határozza meg: nem az osztályharc parancsai jegyében gyűlöli, akiket gyűlöli, hanem emberi silányságuk miatt, s vonzódásaiban nem a szövetkezés szándéka, hanem az ártatlanság és a szenvedés láttán támadt részvét vezet. Így módon „az erkölcsi nihilizmus tisztasága” s a függetlenség fölénye koránt se jelent közönyt. Inkább az éppen uralkodó álerkölcstagadását egy jövendő nevében, melytől az emberbe vetett hit megújulását is reméli.⁵⁶ Az ilyen „nihilizmus” alapján a humánus szolgálatának több fokozata megvalósulhat, de fogyatkozásaival ekkor és később is számolnunk kell, különben lépten-nyomon következetlenségen kellene érnünk Kosztolányit.

E megfontolások ellenére is joggal mondható, hogy Kosztolányi ellen- és rokonszenveinek a háború határozott irányt ad. Az empiriából fakadó állásfoglalás politikai horizontja lehet szűkös, de hitelében mindig jelen vannak a sokszor emlegetett valóságközelség, önkéntelenség és természetesség jegyei. Így van ez azokban az írásaiban is, melyekben a szociológiailag motivált pacifizmus kibontakozik. Elképzeli például, mit látott, mit élt át a halottaiból feltámadt s Budapestre is elvetődő Krisztus 1915

⁵⁵ Punin: Falstaff. A Hét 1916. I. 581.

⁵⁶ Punin: Napkelet. A Hét 1915. II. 602.

tavasán.⁵⁷ Elárvultan járja a várost, senki se törődik vele, csak a külső Váci úton köszöntötték az emberek, s hogy Jézus jár közöttük, csak egyetlen ágrólszakadt, rokkant kiskatona vette észre, de az olyan „fessen szalutált, mint a táborszernagynak szokás.”

A filantropiával rokon együttérzés a szegényekkel eredendő hajlama Kosztolányinak, de nem égető ügye. Eddig művészetében se volt elsőrendű szerepe, mert lélektani érdekű mondandói tárgyiasításához nem volt feltétlen szüksége a szociológiai természetű motivációra. A világháború során azonban, a falstaffok tobzódásától szenvedő költő s a háborútól leginkább megnyomorított, megtizedelt szegények között szükségképpen létesül szorosabb kapcsolat. S ebben az a legfontosabb, hogy az ember eredendő silányságát valló költő emberképe differenciálódik. Az értékek némelyikét – melyeket általában az emberekkel szemben ő, maga képviselt – e folyamat révén már mások tulajdonaként is el tudja képzelni. Főként az ártatlanságot, tisztaságot, jóságot s leginkább az árvaságot, a kismimizettséget. Szembeötlő, hogy jórészt passzív adottságok ezek, inkább a helyzetből, a viszonyokból erednek, sorsszerű velejárói a szegények létezésének. A teljes embert a szegényben Kosztolányi sohasem tudta elképzelni, így együttérzése sohasem mélyülhet igazi szövetséggé, de akár a Budapesten bolyongó Jézus és a kiskatona között, közte és a szegények között is sorsszerű lehetett a kapcsolat, s nemcsak a hatalomtól való idegenség s a közös árvaság okán, hanem a munka okán is. Olyan tényező ez, melynek szerepe Kosztolányi esetében legalább akkora, ha nem nagyobb, mint a politikai belátásé. Erkölcsei rendszerében lehettek labilis pontok, de az élődiség megítélésében mindig következetesnek bizonyult. A folytonos munkában élő, alkotó ember szemével nézte a here gazdagokat s a dolgos szegényeket. Felesége szerint legtöbbré a kézműveseket becsülte. Volt tehát oka a szegényekben embersége társait feltételezni és keresni, s egy, a szegények érdekei szerint berendezendő társadalomban magát otthonosnak remélni.

Egyelőre azonban csak az ismerkedés fázisát éli, s ebben az ismerkedésben nem annyira a politikai közeledés, inkább a világkép átrendeződése a lényeges. Van ugyan cikke, mely kimondottan a szegények melletti tüntetés jegyében íródott,⁵⁸ közel hajló figyelemmel, kitüntető szeretettel. S ugyanez a lehajló, gyengéd rokonszenv hatja át a kiskatonák ártatlanságát példázó írásait is.⁵⁹ S végül abban is van politikai célzat, hogy az embertelenség riasztó példáit sohasem a szegények közül választja. Ez a politikai tendencia azonban csak része egy átfogóbb folyamatnak, melynek az a lényege, hogy a költő, aki eddig a maga lázas szenzációba merülten járt-kelt embertársai között, most súlyos mulasztásra és nagy lehetőségre ébred. „Micsoda életek vannak leírva itten. Az ember perbe száll önmagával, hogy olyan figyelmetlen és nem jegyez föl emlékezete jegyzőkönyvébe minden vonást. Mert akkor ismernie kellene ezeket az ismeretleneket is – írja a kalauznókról –, akik itt éltek közöttünk, e város gazdag mélyein, elsuhtak a járókeleők között, egy csecsemőt vagy egy pici szatyort, az élet terheit cipelve mentek tovább a körúton.”

Ez a fordulat: a gyanakvó idegenség feloldása a pálya logikája szerint is időszzerű volt már, de a háború embert emberhez szorító kényszerei: a közös szorongások, a közös remények, a határhelyzetek gyakorisága és közelsége meggyorsították ezt a folyamatot. Olyan dolgok történnek, melyekhez képest etikett, gőg és gátlás egyszerre értelmét veszti, s felszabadulhatnak a testvériség eddig közönségesnek hitt ösztönei. „Emberiség, mondom magamban, (egy bányással való találkozás alkalmá váltja, ki ezt a vallomást) sokszor egymás után. Em-be-ri-ség. Ures szó voltál mindeddig... oly mélyen néztem pedig egy-egy idegen ember szemébe, hogy már fájdalom volt nem megszólítani. Nem volt hozzá bátorságom... Milyen felszabadulás, hogy legyőztem ideges gyávaságom és beszéltem egy emberrel, magával a szenvedő emberiséggel.”⁶⁰

⁵⁷ Legenda egy háborús hűsvétra. A Hét 1915. I. 158.

⁵⁸ Punin: Kalauznék. A Hét 1915. I. 213.

⁵⁹ Liliomos katona. Tinta. 78.; Legenda egy háborús hűsvétra.

⁶⁰ Punin: A bányász. A Hét 1915. I. 330.

S ebben a folyamatban a ráutaltság s a lelkiismeretfurdalás mellett jelen van a felfedezés izgalma is, mintha új szenzáció részese lenne. De nagyon jól tudja Kosztolányi, hogy ezúttal milyen kincsekre talált: bázisra az egyre bizonytalanabbá váló életben, kapcsolatra, melynek révén a derengő jövőben magát részesnek képzelheti, – és bizonyosságra, hogy van kiút a zárt én falai közül. Az ember és a költő jövőjének feltételei érnek ebben az eszmélkedésben, ettől számadásszerű, s az emberhez hajló mozzanatok mohóságát és ünnepélyességét ez magyarázza.

Természetes, hogy elsősorban azokhoz hajol közel, akiktől úgy gondolja, hogy rá vannak utalva, a szegényekhez: a kalauznókhöz, a sohse látott cseh bányászhoz. S a tüzetes és szigorúan pontos rajzban, mellyel külsejüket leírja, már jelen van az a kíméletlenség, mellyel elsősorban önmagát gyöttri a teljes élet, a szépség nevében szegyenkező lelkiismeret: „Szemei pedig kicsik, összezsugorodottak, forrók, barnák, mint a föld alatt áskáló vakond szemei. Szegény vakond pislogva nézte a feje fölött égő fémszalakat. A körmei feleakkorák, miint az úriemberekéi. Csempék és csenevészek, nem is rózsaszínűek, fehérek, vérszegények, szállások, mintha sziklákon koptak volna el a föld és a kő szüntelen csikarásában.”⁶¹

Hogy ezért a csempeségért valaki felelős, hogy a megjelenítés szigorúságában törvény és elégtétel-kereső szándék érvényesül, az ebből a néhány sorból is érezhető, – de ennek ellenére sem mondható, hogy e tüntető együttérzésben az osztályszempontnak elsőrendű szerepe lenne. Igen, Kosztolányi a szegényekkel szolidáris, de a szegénységet már ekkor is igen tágan értelmezi. A termelési eszközökhöz való viszony alárendelt szempont ebben az értelmezésben. S hogy ez kitűnjék, arra már ekkor is éberan vigyáz. 1915. aug. 1-én jelenik meg a Nyugatban *Rapszódia* címmel (aztán a *Tintában Nyomdafesték* címmel) az az *Ábécé*-ből ismert számadás-értékű vallomás, amelyben mondhatni végleges érvénnyel tisztázza a maga hovatartozásának kérdését, s ezen belül azt is, hogy kik is azok a szegények, akikkel szolidáris, akikért ír. „Kie azonban a vérem most és kie a tintám?” – teszi fel a kérdést ebben a számvetésben, s így válaszol: „Nekem úgy rémlik, hogy a szegényeké. Nem azé a nyájé, melyet így neveznek és becsületes jószándékú politikusok óhajtanak kezelni, sok buzgalommal, kevés eredménnyel, de minden szegényé, külön-külön. Legtöbb közösségem van talán a vicénénkel, aki estente felenged a liften, csecsemője a karján, kifizia a kezén s az arca olyan sárga, mint az éretlen birsalma.” S a vicénét követő sorban az úri szegénység, az óraadó egyetemista következik, majd a mozizongorás, a vidéki gyógyfürdők tyúkszemvágója, a körúti cipőpucoló, a könyvtárszolga, a kalauznó, az öregedő lány, minden csúnya lány, a szemüveges, kövér póttartalékos, az idegen, aki kínosan rosszul beszéli a nyelvet, – tehát mindenki, aki szenved, s aki szánnivaló. Szinte ugyanazok, akik a *Meztelenül* szabadverseiben majd újra megjelennek, s akikre pályája ormán, a *Számadás* című versében majd hivatkozik.

Mindez nem csupán a szegényekhez fűződő kapcsolat természetére vet fényt, a számadás-jelleg külön is figyelmet érdemel. A háború második évétől kezdve egyre határozottabban és átgondoltabban ölt formát Kosztolányiban a korforduló közelségének előérzetes gondolata. Hogy a háború után más lesz az élet, azt kezdettől hangoztatta, de akkori elképzeléseit még a menetszázados mámor szelleme hatotta át. A mámor hamar eloszlik, de a radikális változás reménye megmarad. „Az a korszak, amely jön – írja a már idézett *Napkelet* c. cikkében –, nem lehet a rothadásig érett, széthulló európai kultúra folytatása, hiszen ez már betöltötte hivatását... de várakozó idő, amelyben újra profétát, apostolt, megváltót lesünk és újra hiszünk majd az emberben.” Önmagában nem több ez elvont jövendölésnél, de vannak dokumentumok, amelyek alapján konkrét tartalma is felfedezhető. „A vajda – írja Eötvös Károly halálakor – egy kort zárt le. Írjuk róla ezt: tengernek álmodta a Balatont és tengernek álmodta a magyarságot is.”⁶² Hogy a nacionalizmus a letűnő kor anakronizmusainak egyike, más cikkeiben még határozottabban fogalmazza. Igaz, hogy egy Erdélyből Romániába disszidáló román ifjú esetének ürügyén, de általánosabb érvénnyel hasonlítja a faji elfogultságot a középkor vallási fanatizmusához:

⁶¹ A bányász

⁶² Punin: A vajda. A Hét 1916. I. 201.

„Vajon olyan közönyös volt-e nekünk a fajiság előítélete, régen-régen mondjuk még a háború előtt is? Csak a jobbak védekeztek ellene. Ha láttál egy társaságot, már az első percekben osztályoztad fajok szerint és nemcsak a zsidóval való vitában volt az utolsó szó, hogy ő zsidó, de minden egyes népfaj neve egyúttal csúfnév is volt, mint a hitújítás korában a pápista, a luteránus vagy az evangélikus neve. Akkor a vallás álmát aludta az emberiség. Ma is alszunk. Mi is akik tudjuk, hogy alszunk és álmodunk. A faj álmát alusszuk szokatlan nehéz mellet, mint akit lidérc ül meg és rémeket lát. Talán-talán éppen ez jelenti, hogy már közel van az ocsudás.”⁶³

„Talán-talán”! S ez a kételkedés nem csupán kifelé érvényes. A többes első személy nem véletlen, mert még ez a fajiság ellen irányuló cikk is kétarcú: olyan tiszteletes hatalomnak ismeri el a fajiságot – igaz, hogy nacionalizmust, sőt helyenként patriotizmust ért alatta –, mint középkori hívők az Istent. Van tehát oka kétkedni e hatalom közeli kimúlásában. Sokkal bizonyosabb, amikor az emberi magatartás apolitikusabb hajlamaiban: a lélektan, az ízlés és az erkölcs szféráiban végbement változásokról ír. Meggyőzőbb is ilyenkor és elmélyültebb, – mint aki elemébe került, ismét a közeli, a fogható, az átél jelenségek erőterébe. Észreveszi például, hogy mennyire megváltozott a búcsúzkodások stílusa. A háború előtti színpadias volt, túlzó, olvasmányokból ellesett, a mostani – 1916 – mély fájdalommal teljes, de néma és póztalan.⁶⁴ Itt még egyetlen, nem is túl fontos élet-mozzanatban éri tetten a korfordulás tényét, *Az élet divatja* c. vallomásában átfogó igénnyel és leszámoló élel. Kivételes jelentőségű megnyilatkozás ez. Dokumentumértéke Kosztolányira s ez egész Nyugat-nemzedékre nézve azért elsőrendű, mert abban a vallomás-sorban, melyben Babits *Veszedelemes világnézet* c. számadása a legismertebb, elsőként látott napvilágot, méghozzá a háború kellős közepén.⁶⁵ Bátornak vagy vakmerőnek azért ennek ellenére sem mondható ez az írás, d ha tudjuk, hogy a Duk-duk affér-tól Kaffka *Állomások* c. regényéig mennyi előzményre tekinthet vissza, akkor – fenntartás nélkül – úttörőnek se igen. Kivételes érdeme abban van, hogy remekmű, pontosabban: remekművű bírálata annak, ami a Nyugat-mozgalomban divat volt, szenvedés, járványszerű hóbort. S azért remekművű, mert a dekadencia ama jelenségeit, melyek kezdettől ingerelték, – de amelyeknek ő is gyakran szívesen engedett, most egy mindenkit eltöltő, elemi erejű életvágy ellentétéként interpretálhatja. Abban a történelmi pillanatban, mikor a normális, az egészséges, a természetes emberi létezést a divatnál irgalmatlanabb hatalom, a háború tette lehetetlenné, s ezért tűnhet szinte képtelenségnek, hogy ezeket a nélkülözhetetlen értékeket az ember egykor önként vette semmibe.

A nagy távolságot sejtető „egykor”, természetesen túlzás ebben az összefüggésben, de ez is az írás titkára utal. Arra, hogy Kosztolányi is lezárt korszakként, kimúlt divatként jellemzi a nagyon is közeliit. A távlat fikciójára a jelenségek összefogása s az alapvonások markáns kihúzatása végett van szüksége. A művészi élet jelenségeit a történelem tanulságai közé emeli ezzel, a divatban az emberi lényegét tapintja. Emlékezik arra, ami még eleven, példáit ironikusan kiélezi, ellenszenve a mesélés, a bolondériáknak kijáró fölény könnyed derűjével elegyül. S ez az élvezetes, ámulat – ilyen is volt! – és ítélet pólusai közt hullámozó próza, ahogy gyújtópontjához, a békés élet elemi értékeinek felmutatásához ér, milliók ráutaltságával s a frontkatonák haveny szomjúságával: a halálból szabadulók örömeivel fogalmazza verse illő mondatait: „Gyűlöljük újra a halált és megvetjük a betegséget. Az életet akarjuk s a napot, újra a napot. Mert a katonák sohasem felejtik majd el, hogy mit jelent a findzsába ömlő sárga tea és az eper és a tejszínhab és a kályha és a nyugalmas újságolvasás és a gyermek és az otthon és nyári fürdőzés és a zuzmarás téli este, amikor a korcsolyák csörömpölnek és a zongoraszó és az egész sokszínű, drága egyetlen élet.”

Ami a vallomás Kosztolányira vonatkozó részleteit illeti, valamennyi lényegbevágó. Nem abban az értelemben, ahogy egy hiteles értékelőtanulmány, hanem akként, amint Kosztolányi novellái és rajzai igazak: a kiszemelt jelenségre koncentráll, annak természetét foglalja feszes, kiélezett képletbe. Íme

⁶³ Punin: Akik alsznak és akik felébrednek. A Hét 1916. II. 426.

⁶⁴ Punin: Búcsú. A Hét 1916. II. 619.

⁶⁵ Punin: Az élet divatja. A Hét 1915. II. 709.

nehány mondat a halál és a betegség divatjáról írottak közül: „Végzetesen és ellenállhatatlanul érdeklődünk a halál iránt. Igaz, hogy ez az érdeklődésünk felszínes és kacér volt, – mint minden divat, – de a levegőben volt és a vérünkbe vált. Komolyan nem számoltunk vele, nem készültünk el rá, azzal intéztük el a halált, hogy állandóan emlegettük. Művészeink oltárt emeltek neki. Halál-versek, halál-dramák, halál-képek, halál-szobrok, amerre néztünk. Csiklandozott bennünket ez a divat, minthogy távolinak gondoltuk a halált. Minden betegséget bizonyos varázskör vett körül. . . . Olyan fényt teremtettek köréjük, hogy a megtévedt képzelet előtt a lángelme kísérőjelenségeinek tűnt fel.” Az egészséghez viszont a butaság fogalma társult. „Csak a sápadt nő volt igazán érdekes.” „Mindennek az a magyarázata, hogy ez a kor duzzadt és puffadt az egészségtől, az élet áldott fölöslegétől, távol járt azoktól a mezőktől, ahol a végzet és tragikum lakozik.” S az igazi élmény és tudás hiányáért szenvedéssel, a halál és a betegség léha divatjával akarta magát kárpótolni az ember.

Esti Kornél éveire emlékezve könnyű volna megjelölni a tényeket, melyekre e bírálóat érvényes. Valódi értelmét és elsődrendű funkcióját azonban akkor értjük hitelesen, ha többször említett számadás-jellegére figyelünk. Ez a lényege: a múlt sommás lezárása, hogy a fejlődés új szintjének közelébe ért tehetség jövővel terhes hajlamait ne korlátozzák kiélt reflexek. Az érett költő gesztusai ezek, aki kibontakozva lázas mámorából felméri és összegezi múltját s eltervezi jövőjét. *Rapszódia* című vallomásának életrajzi és politikai passzusában épp olyan nyilvánvaló ez a számadás-igény, mint az előbb idézett számvetés részleteiben. Nyilvánvaló és jogos. Jogos, ha a Nyugat-nemzedék beérésének tényeivel szembesítjük, jogos, ha a háború korszakhatárt alkotó jelentőségére gondolunk, s végül jogos azért is, mert 1915–16-ban érett Kosztolányi szemléletének sarkpontjai sorra formát öltenek. A világ újjászületésének reménye mellett az ember iránti szkepszis is erős pozíciókhoz jut szemléletében. Megképződik sajátos humanizmusa, mely osztályok helyett az egyes ember iránti felelősségben nyilvánul; testvériség-vágya, melynek a részvét az uralkodó eleme. S végül a politikához való viszony természete is ekkorra érlelődik tudatossá, s alakul ki módszere is: a mindennapok apró dolgaiban, eseményeiben horgonyt vető, azokból mélyebb jelentést kibontó, célját tudó impresszionizmus. A nagy eseményeket tudomásul véve a kicsikben rejlő emberi érdekességeknél időzik, inkább szemlélődve, mint az események alakításának igényével. Így vesz részt voltaképpen a forradalmakban is.

Ferenc Kiss

L'ACTIVITÉ DE PUBLICISTE DE KOSZTOLÁNYI AUX ANNÉES DE LA GUERRE MONDIALE

L'activité de publiciste de Kosztolányi, son maintien parmi les épreuves de la guerre mondiale différent en vérité du tableau qui vit dans la conscience publique hongroise. Les documents témoignent du fait qu'il a vécu, lui aussi, les phases de l'identification avec l'état belligérant, du désillusionnement et du désir de la paix ayant un contenu humain. Mais la plupart de ses manifestations accusent caractéristiquement l'homme de lettre. Il découvre les événements de la politique et de la guerre avant tout dans les menues épisodes de la vie, dans les manifestations nonpolitiques de l'homme. Il garde consciemment cette position de contemplation en conservant l'apparence de l'indépendance. Mais les secousses de la guerre qui forment et mûrissent l'homme, ont leur influence, malgré tout, sur sa conception aussi et mûrissent en lui les conditions humaines et d'écrivain du changement de valeur et d'idéal qui caractérise ce tournant d'époque.